

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН УЛУТТУК ИЛИМДЕР
АКАДЕМИЯСЫНЫН ЧЫҢГЫЗ АЙТМАТОВ атындагы
ТИЛ ЖАНА АДАБИЯТ ИНСТИТУТУ**

**Ж.БАЛАСАГЫН атындагы КЫРГЫЗ УЛУТТУК
УНИВЕРСИТЕТИ**

Д.10.13.012 ДИССЕРТАЦИЯЛЫК КЕҢЕШ

Кол жазма укугунда
УДК: 82:398.5(575.2)(043.3).

ЖУМАШОВА НАЗИРА АСАНКАДЫРОВА

**«МАНАС» ЭПОСУНДАГЫ САЛТТЫК-СЮЖЕТТИК
МОТИВДЕРДИН МҮНӨЗДҮҮ ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ**
(манасчы Мамбет Чокморовдун варианты боюнча)

10.01.09 - фольклористика

Филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын
изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын

АВТОРЕФЕРАТЫ

БИШКЕК – 2015

Диссертациялык иш К.Тыныстанов атындагы Ысык-Көл мамлекеттик университетинин кыргыз адабияты жана манастануу кафедрасында аткарылды

Илимий жетекчи: филология илимдеринин кандидаты, доцент
Бегалиев Сапарбек Баркалбасович

Расмий оппоненттер: филология илимдеринин доктору, профессор
Кыдырбаева Раиса Зайтовна

филология илимдеринин кандидаты, доцент
Дюшембиев Сүйүнбек Сманович

Жетектөөчү мекеме: К.Карасаев атындагы Бишкек гуманитардык университетинин Кыргыз адабияты кафедрасы, дареги: Бишкек ш., Тынчтык проспектиси, 27

Диссертациялык иш 2015-жылдын 25-сентябрында саат 15-00дө КР УИАнын Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институту менен Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетине караштуу филология илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертацияларды коргоо боюнча түзүлгөн Д. 10.13.012 диссертациялык кеңештин жыйынында корголот. Дареги: 720071, Бишкек шаары, Чүй проспектиси, 265а.

Диссертация менен КР УИАнын илимий китепканасынан таанышууга болот. Дареги: 720071, Бишкек шаары. Чүй проспектиси, 265а.

Автореферат 2015-жылдын 24-августунда таркатылды.

Диссертациялык кеңештин
окумуштуу катчысы, филология

илимдеринин доктору, доцент



Кадырманбетова А.К.

Диссертациялык иштин жалпы мүнөздөмөсү

«Манас» эпосу – дүйнөлүк адабияттын, маданияттын тарыхында сейрек учураган, кайталангыс, монументалдуу, зор көркөм эстелик. Кеп эпостун өзгөчө көлөмүндө гана эмес, анын олуттуу окуяларга бай, бийик көркөмдүүлүгүндө, тематикасы ар кыл, көп катмарлуу, көп баскычтуу, варианттуу, оригиналдуу рухий дүйнө экендигинде.

«Манас» үчилтиги – элдин көп кылымдык татаал тарыхынын, дүйнөгө болгон көз карашынын, жашоо турмушунун, үрп-адат, каада-салтынын, баарынан мурда, сырттан басып кирген каардуу, күчтүү душманга каршы жүргүзгөн боштондук күрөшүнүн көркөм энциклопедиясы, көркөм сөз өнөрүнүн бийик үлгүсү, элдин туу туткан баалуу-барктуу кереметтүү дүйнөсү. Узун, татаал, көп кылымдарды карыткан «Манас» эпосунун мазмуну доордун өтүшү, тарыхтын алга жылышы, баарынан мурда, коомдун өзгөрүшү менен көптөгөн өзгөрүүлөргө, алымча-кошумчаларга дуушар болуп келгени – табийгый көрүнүш.

Изилдөөнүн актуалдуулугу. Эпосту жараткан, өнүктүргөн, бүгүнкү зор көркөм-поэтикалык бийиктикке, классикалык баатырдык эпостун деңгээлине жеткирген таланттуу манасчылардын чыгармачылыгы өзгөчө мааниге ээ.

Мына ушундай таланттуу манасчынын бири, көлдүк манасчылардын типтүү өкүлү, “Манас” эпосунун үчилтигин толук айткан, калың журтка белгилүү, өзүнүн оригиналдуу вариантын жараткан айтуучу – Мамбет Чокморов.

Тилекке каршы, бул чоң манасчынын баалуу көркөм мурасы тууралуу фольклор таануучулар фрагменталдуу түрдө кеп кылышканы менен, ушу күнгө чейин атайын кеңири, системалуу илимий изилдөө жүргүзүлбөй келген. «Манас», «Семетей», «Сейтек» эпосторунун оригиналдуу варианттарын жараткан М.Чокморовдун айтуучу катары өзүнүн жеке өзгөчөлүгү, багыты бар. Ал – манасчылардын Каракол мектебинин таланттуу өкүлү. М.Чокморов муундан-муунга өтүп, негизги нугун, өзөгүн сактап, улам жаңы окуялар менен мазмуну байып, көркөмдүгү артып отурган «Манас» эпосун чыгармачылык менен өздөштүрүп, салтка айланган сюжеттик мотивдерин бекем сактап, өзүнчө оригиналдуу, уникалдуу вариант жарата алган. Ошондуктан, бул манасчынын вариантын илим дүйнөсүнө кеңири таанытуу, калың журтка жеткирүү, улуу манасчылар С.Орозбаков менен С.Каралаевдин жана башка манасчылардын варианттары менен салыштырып, андагы жалпылыктарды, өзгөчөлүктөрдү көрсөтүү, аталган багытта кеңири илимий иликтөөгө алуу зарылчылыгы – мезгилдин талабы. М.Чокморовдун вариантын эпостун башка толук варианттары менен салыштырып, жалпылыктарын көрсөтүп, айырмачылыктарын белгилөө, айтуучунун жеке көз карашы, дүйнө таанымы, ишеними салттуу сюжеттик мотивдердин көркөм иштелишинде

кандай таасир тийгизгенин аныктоо манастануу илими үчүн маанилүү жана олуттуу. Изилдөөнүн актуалдуулугу ушул жагдайлар менен түшүндүрүлөт.

Диссертациянын темасынын негизи илимий изилдөө иштери менен болгон байланышы. Илимий изилдөөнүн темасы К.Тыныстанов атындагы Ысык-Көл мамлекеттик университетинин илимий изилдөө иштеринин тематикалык планына ылайык келет.

Илимий иштин максаты – манасчы Мамбет Чокморовдун айтуусундагы «Манас» эпосунун салттуу-сюжеттик мотивдерине, өзөк окуяларына системалуу илимий анализ жүргүзүү, башка варианттар менен жалпылык-окшоштуктарын салыштырып белгилеп, айырмачылыктарын аныктоо.

Илимий иштин милдеттери.

- Мамбет Чокморовдун вариантында «Манас» эпосунун салттуу сюжеттик мотивдеринин, өзөк окуяларынын сакталышын иликтөө;

- Манасчы Мамбет Чокморов айткан «Манас» эпосунун вариантындагы салттуу сюжеттик мотивдерди, өзөк окуяларды С.Орозбаков менен С.Каралаевдин варианттары менен салыштырып, алардагы жалпылыктарды жана өзгөчөлүктөрдү белгилөө;

- Белгилүү тарыхый доордо өмүр сүргөн реалдуу тарыхый инсандар Асан Кайгы менен Ногойдун «Манас» эпосунда эпикалык каарман болуп сүрөттөлүшүнүн мыйзам ченемдүүлүгүн ырастоо;

- Мамбет Чокморовдун вариантында Манастын ата-бабалары жөнүндөгү кеңири сюжеттүү баяндын эпоско киришинин өзгөчөлүгүн ачып берүү;

- Мамбет Чокморов айткан «Манас» эпосунун вариантында орун алган салттык, этномаданий, диний катмарлардын ордун, маани-маңызын аныктоо.

Иштин илимий жаңылыгы. Манасчы М.Чокморов айткан «Манас» эпосунун вариантынын биринчи ирет системалуу атайын иликтөөгө алынышы жана анда орун алган салттык-сюжеттик мотивдерди, окуяларды С.Орозбаков менен С.Каралаевдин варианттары менен кеңири салыштырылышы, андагы жалпылыктардын жана өзгөчөлүктөрдүн илимий негизде иликтенип көрсөтүлүшү иштин илимий жаңылыгы болуп саналат.

Изилдөөнүн теориялык мааниси. Диссертациялык иш «Манас» эпосун иликтөөгө белгилүү деңгээлде үлүш кошуу менен, башка манасчы-айтуучулардын чыгармачылыгы, варианттары боюнча келечекте жүргүзүлүүчү илимий-изилдөө иштерине илимий-теориялык жактан өбөлгө болуп бере алат. «Манас» эпосунун ар кандай варианттарындагы жалпылыктар жана өзгөчөлүктөрдү аныктоо иштерине өзүнүн үлүшүн кошуп, «Манас» эпосунун варианттарын тарыхый-салыштырма планда кеңири системалуу иликтөөгө өбөлгө түзөт.

Иштин теориялык жана практикалык мааниси. Изилдөөдөн алынган жыйынтыктар, корутунду-тыянактар Манас таануу багытында мындан кийин жүргүзүлүүчү илимий изилдөө иштерине илимий база болуп бере алат. Ошондой эле жогорку окуу жайларында, орто мектептерде манастануу дисциплинасын окутууда, илимий негизде окууларды, окутууларды уюштурууда, аталган темада рефераттарды, курстук, дипломдук иштерди, магистрлик диссертацияларды жазууда баалуу материал болуп саналат. «Манас» эпосу боюнча окуу куралдарын түзүүдө изилдөөнүн материалдарын кеңири пайдаланууга болот.

Коргоого коюлуучу негизги жоболор:

- Мамбет Чокморовдун айтуусундагы «Манас» эпосундагы салттуу сюжеттик мотивдер мурда жалпы мүнөздө гана иликтөөгө алынып келсе, эми системалуу түрдө атайын иликтөөгө алынышы – азыркы манастануу илиминин талабы.

- Манасчы Мамбет Чокморовдун вариантында «Манас» эпосунун салттуу сюжеттик мотивдери бекем сакталган жана алар айтуучу тарабынан чыгармачылык менен өздөштүрүлгөн.

- Мамбет Чокморовдун вариантындагы «Манас» эпосунда диний катмардын орун алышы эпоско кийин кирген кошумча катары бааланышы зарыл.

- Манастын ата-бабалары жөнүндөгү кеңири сюжеттүү, көлөмдүү баяндын берилиши Мамбет Чокморовдун вариантынын бир өзгөчөлүгү болуп саналат.

- Тарыхый реалдуу инсандар Асан Кайгы менен Ногойдун эпоско эпикалык каарман катары киргизилиши – М.Чокморовдун вариантындагы «Манас» эпосунун олуттуу өзгөчөлүгү.

Изденүүчүнүн жеке салымы

Мамбет Чокморовдун вариантындагы «Манас» эпосунун салттык сюжеттик мотивдерин системалуу иликтөөгө алуу, С.Орозбаков, С. Каралаевдин варианттары менен М.Чокморовдун вариантын салыштырып, андагы окшоштуктарды, өзгөчөлүктөрдү аныктоо диссертант тарабынан жеке жүргүзүлгөн. Диссертацияда сунушталган ой-пикирлер, көз караштар, изилдөөдөн алынган илимий корутунду, жыйынтыктар диссертанттын өзүнө таандык.

Илимий иштин апробацияланышы диссертациянын үстүндө иштөө процессинде ишке ашырылды. Диссертациянын негизги жоболору жана изилдөөнүн натыйжалары К.Карасаев атындагы БГУдагы, К.Тыныстанов атындагы БМУдагы илимий конференцияларда окулуп, баяндамалар жасалды.

Изилдөөнүн жыйынтыгынын жарыяланышы. Изилдөөнүн жыйынтыгы боюнча сегиз илимий макала КР ЖАКтын тизмесине кирген басылмаларда жарык көргөн.

Илимий иштин түзүлүшү. Диссертация киришүүдөн, эки главадан, корутундудан жана колдонулган адабияттардын тизмесинен турат.

Изилдөөнүн негизги мазмуну

Диссертациянын киришүү бөлүмүндө теманын негизделиши жана актуалдуулугу, илимий проблеманын изилденүү деңгээли, изилдөөнүн максаты, милдеттери, объектиси, илимий жаңылыгы, практикалык баалуулугу, коргоого сунуш кылынган жоболор, изилдөөнүн жыйынтыктарынын апробацияланышы чагылдырылган.

Иштин **“М.Чокморовдун вариантында “Манас” эпосунун салттуу сюжеттик мотивдеринин сакталышы жана өзгөчөлүктөрү”** деп аталган биринчи бабы үч параграфтан турат. **“Мамбет Чокморовдун манасчылык өнөрү жана анын вариантындагы “Манас” эпосунун изилдениш абалы”** деп аталган биринчи параграфта аталган манасчынын варианты боюнча буга чейин жүргүзүлгөн изилдөө иштерине обзор берилип, М.Чокморовдун оозунан «Манас» эпосунун үч бөлүгүн толук бойдон жазып алуу ишине активдүү катышкан Улуттук илимдер академиясынын илимий кызматкерлери Э.Абдылдаев, С.Бегалиев, Р.Сарыпбеков, К.Кырбашев ж.б. болушканы, манасчы М.Чокморовдон жазылып алынган тексттин жалпы көлөмү 397557 ыр сабын түзөрү, анын ичинен “Манас” бөлүгү 302608 сап ырдан турары тууралуу маалыматтар берилген.

М.Чокморов 1896-жылы көлдүн Тоң районуна караштуу Корумду деген жерде жарык дүйнөгө келип, 1973-жылы ошол эле Тоңдун Бөкөнбаев айылында дүйнө салган. М.Чокморовдун айтуусунда «Манас» эпосунун үчилтигинин текстин кагазга түшүрүү иши ар кандай объективдүү жана субъективдүү жагдайларга байланыштуу манасчы улгайып калган учурда, өткөн кылымдын 60-жылдарында гана колго алынат. Атасынын оозунан «Манас» эпосунун айрым үзүндүлөрүн алгачкылардан болуп кагазга түшүргөн – уулу Касымбек.

Бардык манасчылар сыяктуу эле М.Чокморовдун чыгармачылыгына мүнөздүү болгон, салтка айланган көрүнүш – бул кереметтүү түш, аян берүү. Ырас, манасчылардын бардыгы эле түштү өзгөчө жогору баалап, кереметтүү көрүнүш катары карап, түш көргөндөн кийин эл аралап «Манас» айта баштаганын билдиришет. М.Чокморов да түшүндө Манас баштаган баатырларды көрүп, ошондон кийин гана «Манас» айтып калганын бөтөнчө баса белгилейт.

Бирок манасчылык өнөрдүн башка да маанилүү факторлору бар. Алсак, манасчылык өнөрдө белгилүү манасчылардан үлгү алуу, үйрөнүүнүн салтка айланган этабы бар. Белгилүү, таланттуу манасчыларды ээрчип, алардан таасирленип, таалим алганын эч кимиси жашырбайт. Дээрлик баардык манасчылардын устаттары болгондугу белгилүү. Сагымбайдын устаты – чоң талант Тыныбек, Саякбайдыкы – чоң манасчы Чоюке, Мамбет Чокморовдун манасчылык өнөрдүн бийик деңгээлге жетишине бир тууган таякеси, даңазалуу айтуучу Дөңүзбайдын ролу өзгөчө маанилүү болгон. Дөңүзбай - Мамбетке жол көрсөтүп, туура багыт берип, элге таанытып,

манасчылык өнөрдүн татаал сырларын үйрөткөн улуу устаты. М.Чокморов таякеси Дөңүзбайдан башка да көптөгөн көлдүк манасчылардан «Манас», «Семетей» эпосторун угуп, эл аралап, жер кыдырып таалим-таасир алып, эл арасында «Манас» айткан учурлары көп болуптур.

Жалпыга белгилүү дагы бир олуттуу фактор – манасчылар, баарынан мурда, шыктуу, таланттуу адамдар, алар-татаал, кереметтүү, бийик төкмөлүк өнөрдүн ээлери.

Мамбет Чокморов – “Манас” эпосунун үч бөлүмүн айткан, көркөмдүк деңгээли бир кыйла жогору, өз алдынча варианттарды жараткан манасчы. Анын айтуучулук өнөрү, чыгармачылыгы, айтуусундагы варианттын өзгөчөлүктөрү боюнча системалуу ар тараптуу изилдөө иши буга чейин жүргүзүлө элек эле. Ырас, бул маселе боюнча манастануу илиминде эч сөз боло элек деп айтуу адилеттүү болбой калат.

М.Чокморовдун манасчылык өнөрү, чыгармачылыгына мүнөздүү айрым көрүнүштөр, анын айтуусундагы варианттын сюжеттик-композициялык жана көркөмдүк өзгөчөлүктөрү манастануучулар Р.Кыдырбаева жана Э.Абдылдаевдердин макалаларында, С.Бегалиевдин эмгегинде, манасчынын варианты өз алдынча китеп болуп жарык көргөндө Б.Садыковдун жазган баш сөзүндө фрагментардуу мүнөздө кеп болгон.

Белгилүү окумуштуу-фольклорист, манастануучу Р.З.Кыдырбаева «Специфические особенности варианта эпоса «Манас» в сказании М.Чокморова» деген көлөмдүү илимий макаласында М.Чокморовдун вариантында эпостун мазмунуна, жалпыга белгилүү салттык-сюжеттин сакталышына токтолуп, айтуучу эпоско чыгармачылык менен мамиле жасаганын, өзгөчөлүк катары Манастын ата-бабалары жөнүндөгү көлөмдүү бөлүктүн болушун белгилеп көрсөткөн.

Окумуштуу Э.Абдылдаев «Кыргыз адабиятынын тарыхынын» II томунда (2002) жарык көргөн «Мамбет Чокморов» аттуу чакан портреттик илимий макаласында манасчынын чыгармачылыгына мүнөздүү айрым жалпылыктарга жана өзгөчөлүктөргө токтолот.

Ошондой эле манастануучу С.Бегалиевдин М.Чокморовдун чыгармачылыгы жөнүндө жазган илимий макаласында М.Чокморов катардагы манасчы эместигин, ал «Манас» эпосунун үч бөлүгүн билген белгилүү, таланттуу манасчынын бири экени айтылат.

Жыйынтыктап айтканда, манасчы Мамбет Чокморовдун айтуучулук өнөрүнө, анын вариантынын сюжеттик курулушунун өзгөчөлүктөрүнө, салттуу сюжеттик мотивдер менен элементтердин канчалык деңгээлде сакталышына, көркөм-поэтикалык бөтөнчөлүктөрүнө тиешелүү айрым маселелер тигил же бул өңүттө иликтөөгө алынган.

Биринчи баптын “**Манас баатырдын генеалогиялык эпикалык санжырасы**” аттуу экинчи параграфында кыргыз эли өзүнүн узак тарыхый жолунда не деген олуттуу окуяларды башынан өткөрүп, сырттан басып кирген душмандардан өз жерин, эркиндигин коргоп, эл деген атын сактап

келген байыркы элдердин бири экендиги маалымдалып, Манас баатырдын эпикалык биографиясын, бала чагынан өлгөнгө чейинки өмүрү сырттан басып кирген душмандардын тынымсыз, кандуу чабуулдарына каршы жүргүзгөн баатырдык күрөшү түзөрү, Манас баатыр бүлүнгөн, чачылган ар кандай урууларды бириктирип, бир эл кылып кураганы, ошону менен бирге «Манас» эпосунда элдин жай турмушу, үрп-адат, каада-салты, коңшу элдер менен болгон өз ара мамилеси, карым-катышы, жашоо тиричилиги да бир кыйла кеңири көркөм сүрөттөлгөнү белгиленген. Буга Манастын балалык чагы, Каныкейге үйлөнүшү, Көкөтөйдүн ашы өңдүү көлөмдүү, өзгөчө кеңири сюжеттүү, окуяларга бай бөлүмдөр ачык күбө.

М.Чокморовдун вариантында Манас баатырдын ата-теги жөнүндөгү кеңири сюжеттүү баян манасчынын вариантындагы олуттуу өзгөчөлүк катары бааланып, Сагымбай, Саякбай жана башка манасчылардын варианттарында Манастын ата-бабасы жөн гана саналып кетсе, бир гана М.Чокморовдун вариантында ата-баба баяны кеңири өзүнчө сюжет болуп айтылат деген пикир басымдуу, олуттуу, негиздүү болуп келүүдө. Бул маселе боюнча окумуштуу Э.Абдылдаев мындай пикирин билдирген: «...тарыхый Асан Кайгы менен тикелей байланыштуу караган жалгыз гана Мамбеттен башка эч бир варианттарда, оозеки уламыш-аңыздарда учурабайт. Манастын ата-бабаларынын санжырасын баяндаган эпизодду эл арасында кеңири таралып, айтылып жүргөн оозеки аңыз уламыштардын негизинде Мамбет кийин өзү жараткан эпизод десек туура болот» [Абдылдаев, Э. М.Чокморов // Кыргыз адабиятынын тарыхы. - Бишкек, 2002. - 2-том. - 435-6.].

Манас баатырдын ата-бабалары жөнүндөгү баян кеңири сюжет болуп айтуучунун шыгына, талантына жараша айрымдарында кыска, схема түрүндө баяндалса, айрымдарында кеңири, өзүнчө жеке сюжет болуп айтылат. Ата-теги жөнүндө баян – жеке эле “Манас” эпосунда эмес, жалпы эле түрк, монгол элдеринин эпикалык чыгармаларында кеңири учурап, бекем салтка айланган сюжеттик мотив.

М.Чокморовдун айтуусунда Манастын ата-бабалары жөнүндөгү баяндын башкалардан өзгөчөлөнүп турганын, реалдуу тарыхый инсандар Асан Кайгы менен Ногойдун эпикалык каарман болуп эпоско киришинен көрүүгө болот.

М.Чокморовдун айтуусунда Манастын ата-теги кыргыз, казак, кара калпак элдеринин оозеки адабиятында уламыш, аңыз түрүндө кеңири айтылып жүргөн Асан Кайгыдан башталганы – өтө сырдуу, кызыктуу көрүнүш. Ырас, Асан Кайгы XIV-XV кылымдарда жашап өткөн тарыхый инсан экендиги белгилүү.

М.Чокморовдун айтуусунда Манастын ата-бабалары жөнүндөгү баян: «Сары-Нүкүр жана Кара-Нүкүр деген бир тууган эки кандын тушунда Ногой аттуу жалгыз уулдуу Асан Кайгы деген олуя адам болгон экен», – деп, жөө жомоктун стилине салып башталат. Адилетсиз Сары-Нүкүр

адамдын баш сөөгүнөн ааламда жок аппапак ордо салдырып, дүйнө элдерин чакырып, чоң той берет да, Асан Кайгыны тойго чакырса, барбайт. Хан наавайчынын кызынын сулуулугуна кызыгып, “40 аялдын үстүнө кыз алдым» - деп, дагы чоң той берип, Асан Кайгыны чакырса, ал дагы барбайт. Асандын колу-бутун байлап, желдеттерине айдатып келет. Асан Кайгы тойго келбеген себебин калың элдин алдында ачык билдирет:

«Баштан салдың дубалды,
Бу байкаган жок убалды,
Адилеттик жок болуп,
Сурап турган журтуңду,
Жаш жыгачтай кыйраттың,
Кары менен чалдарын,
Катын менен балдарын,
Чыркыратып ыйлаттың,
Бир кудайдан буйруксуз,
Адамдын алмадай башын алгансын
Боору жазы жерим, ук!
Менин айткан кебимди,

О, калдайган калың элим ук! – деп [М.Ч. «Манас». - Бишкек, 1995. - 27-б.]. Асан Кайгынын ырайымсыз, каардуу кандан коркпой-үркпөй, калың элдин алдында бетке айткан адилет, калыс сөзүнө эл ынанып, кубаттап турат. Бирок кандын каары күч алып, акылынан тайып, «Этин кескилеп, шишкебек кылгыла! Сөөгүн талкалап отко салгыла!» – деп желдеттерине буйрук берет. Ошондо «асманда ак булут болуп созулуп, кайып ага кошулуп», Асан Кайгы олуялыгы менен жок болуп кетет.

М.Чокморов Асан Кайгынын акын катары жалпы элге белгилүү көркөмдүүлүгү жогору санат-термелерин дээрлик сөзмө-сөз билгени – таң каларлык көрүнүш. Академик А.Акматалиев канча кылым өтсө да, Асан Кайгынын санат-терме ырлары эч өзгөрбөй казак-кыргыз элдеринде бекем сакталганына таң берип, өз оюн төмөнкүчө айтат: «Көчмөндөрдүн философ-акыны (Ч.Валиханов) Асан Кайгы мурдагы (XIII-XIV) кылымдардагы Алтын ордого караштуу бир элдерге кыргыз, казак, кара калпак, ногойлорго) өзүнүн өлбөс-өчпөс чыгармаларын калтырып кеткен. Бир чети ушул асыл мурасты VI-VII кылым бою ашырса ашырып, акыры бир жерин да кемитпестен, кагазга атайын жазып калтыргандай оозеки сактап келген элдин эсине таң бересиң» [Акматалиев, А. Кыргыз адабияты: тарых жана мезгил. - Бишкек, 2010. -281-б.].

М.Чокморовдун айтуусунда Асан Кайгы, эрдик кылган баатыр катары сүрөттөлбөйт, белгилүү акылман, адилет, жан-жаныбарларга жаны кейиген боорукер, чындыкты бетке айткан, эли үчүн бейпил турмушту тилеген улуу ойчул катары мүнөздөлөт.

Жыйынтыктап айтканда, дилгир, сөз баккан, көркөм аңызды, баалай-барктай билген таланттуу манасчы М.Чокморов Асан Кайгы жөнүндөгү

аңыз кепти, уламышты чыгармачылык менен өздөштүрүп, Асан Кайгыдай көчмөн элдин философиясын терең акылга бай, учкул сөз, элдик макал ылакапка толгон көркөм мурасын «Манас» эпосуна киргизип, чыгармачылык менен пайдаланып, эпостун мазмунун байыткан, көркөмдүгүн арттырган. Демек, Манастын ата-бабалары жөнүндөгү баянды манасчы М.Чокморовдун табылгасы, эпостун мазмунун байыткан, көркөмдүгүн арттырган көрүнүш катары баалоого болот.

Ал эми биринчи баптын **“Манастын кереметтүү төрөлүшүн, балалык чагын шарттаган салттык мотивдер”** аталган үчүнчү параграфында айтуучу М.Чокморовдун шыгына, талантына, көз карашына жараша ар кандай көлөмдө, көркөмдүктө сүрөттөлөр берилгендиги тууралуу иликтөөлөр жүргүзүлгөн. Эгер Сагымбай Орозбаков менен Саякбай Каралаев да Манастын кереметтүү төрөлүшүн, балалык чагын салттуу мүнөздө, кеңири, көлөмдүү баяндаса, айрым манасчылар аталган окуяны кыска, схема түрүндө айткан учурлар кездешет. Бул жагдай эпостун калыптанышы узак, татаал мезгилди, көп баскычтагы өнүгүүнү ичине камтып тургандыгынан кабар берет.

«Манас» эпосунун сюжеттик өзөгүн чыгарманын башкы каарманы Манас баатырдын эпикалык биографиясы түзөт да, ал чыгарманын идеялык мазмунун аныктайт. Ошондуктан эпосто орун алган бардык окуялар башкы каармандын айланасына топтолгон. Эпостогу окуялар баатырдын эпикалык биографиясы менен тыгыз байланыша өнүгөт.

Эпостун мына ушул системалуу, ырааттуу биримдиги узак, татаал көп стадиялуу өнүгүү жолун камтыйт. Манас баатырдын эпикалык биографиясы акырындык менен жаңы окуяларды камтып, толукталып, кеңейип отурган. Демек, Манас баатырдын классикалык образы да эпостун өзүндөй эле узак, татаал эволюциялык өнүгүү процессинин натыйжасында бийик, көркөм жаралган. Манастын кереметтүү төрөлүшү баатырдын образынын экспозициясы, башаты десек болот.

«Манас» эпосуна, жалпы эле дүйнөлүк баатырдык эпосторго мүнөздүү болгон болочок баатырдын кереметтүү төрөлүшү бир катар салттуу сюжеттик мотивдер менен коштолот. Алар төмөнкүлөр:

- Баласыздык
- Кереметтүү түш
- Түштү жоруу
- Кереметтүү бойго бүтүү
- Талгак болуу
- Болочок баатырдын бөтөнчө төрөлүшү
- Балага ат коюу
- Баатыр менен анын жоого минер атынын бирге туулушу
- Тентек болушу
- Биринчи эрдик көрсөтүшү

Дүйнөлүк фольклордо, өзгөчө, баатырдык эпосто бала көрбөй жүрүп балалуу болуу – кеңири белгилүү, салттуу сюжеттик мотив. «Манас» эпосунун дээрлик бардык варианттарында, бөтөнчө, С.Каралаев менен С.Орозбаковдун айтуусунда бул мотив өзүнчө жеке сюжет катары кеңири баяндалат.

Эл-журттун башына кыйын, мүшкүл иш түшүп, журт бүлүнүп-чачылып, киндик каны тамган Мекенинен куулуп, тагдыры олку-солку болуп, оор абалга туш келип турганда, элди-жерди коргой турган, душмандан өч ала турган баатырдын төрөлүшүн күтүү, эңсөө – жалпы элдин тилеги.

Баласыздык мотиви М.Чокморовдо:

Карача кызы Чыйырды
Барат экен далайга
Бала көрбөй улгайып.
Азап тартып муңайып,
Чоң кайгыга батат го.
Ортого жашы жеткенде,
Оодарылып кеткенде
Ошондо көрөт экен деп.
Ошондо көргөн тукуму
Айбаттуу чыгат экен деп,
Ай ааламды сураган
Кайраттуу чыгат экен деп [М.Ч. «Манас». - Бишкек, 1995. -84-б.].

Баатырдык эпостордо болочок баатырдын төрөлүшү жана келечеги жөнүндө алгач кереметтүү түштө алдын-ала кабар берилет. Мисалы, С.Каралаевдин вариантында Жакыптын көргөн түшү:

Түндө жатып түш көрсөм
Ала-Тоо башын жайладым,
Мен бир бала барчын бүркүт кармадым.
Ошол көргөн түшүмдө
Бир зулпукор кылыч табылды.
Журтум, кадыр түн чалар, түн барбы?
Калмактан кудай куткарып,
Кыргыздын көрөөр күн барбы? [С.К. «Манас». - Фрунзе, 1984. - 1-

том. - 45-б.].

Бүркүт, шумкар – болочок баатырдын төрөлүшүнүн символу катары эпосто кеңири сүрөттөлгөн өзгөчө туруктуу мотив.

Жалпы эле дүйнөлүк фольклордо, тарыхый уламыштарда, баатырдык эпостордо, анын ичинде «Манас» эпосунда кереметтүү түш, түштү жоруу салттуу сюжеттик мотивдердин бири катары олуттуу мааниге ээ. Кереметтүү аян түш – алдыда боло турган жакшылыкты, маанилүү окуяны алдын-ала билдирген өзүнчө салттуу сюжеттик мотив. Кереметтүү түш жөнүндө В.М.Жирмунскийдин төмөнкүдөй пикири: «Чудесные сны

родителей предвещают рождение героя» - дейт [Жирмунский, В.М. Тюркский героический эпос. - Л., 1974. - 36-б.].

Баатырдык эпостордо дагы бир кеңири тараган салттуу сюжеттик мотив – болочок баатырдын энесинин жолборс жүрөгүнө талгак болушу. Жолборстун жүрөгүн же этин жесе, «жолборстой эр жүрөк, тайманбас баатыр болот» деген көз караш элдин байыркы түшүнүгүндө, ишениминде, элдик чыгармаларда кеңири тараган салттуу мотив.

Ошондой эле дүйнөлүк эпосторго мүнөздүү дагы бир салттуу сюжеттик мотив – баатырдын өзгөчө төрөлүшү, энесинин толгоосу көпкө созулушу. Бул мотив да баатыр баланын төрөлүшүнөн кабар берет.

«Манас» эпосунда баатырдын бөтөнчө белгилер менен төрөлүшү да өзүнчө сюжеттик мотив болуп айтылат. Мисалы, С. Каралаевде:

Манасыңды тууганда
Таманы менен тик түштү.
Оң колуна кара кан,
Кармай түштү кан Манас.
Көргөндүн көөнү бөлүндү,
Арт жагында балаңдын,

Кара көк жалы көрүндү [С.К. «Манас». - Фрунзе, 1984. - 1-том. -54-б.].

«Кара көк жал» эпостун алгачкы этабында баатырды колдоочу кереметтүү белги болушу мүмкүн. Кийин бул белги өзүнүн өзгөчө касиетин өзгөртүп, жөн гана эпикалык идеализациянын милдетин аткарып калганы ачык көрүнүп турат.

Ал эми М.Чокморовдун вариантында Манас Арсланбапта төрөлөт. Манас төрөлгөндө ичтен капкалуу түшөт. Аны кайып колдоп, кайыптын добушу менен ал капканы жарып чыгат. Баланы караса эки колу бекем түйүлгөн, түйүлгөн эки колунун отунда уучтаган кан болот.

Ошону менен катар эле баатырдын эпикалык биографиясында балага ат коюу да өзгөчө мааниге ээ. Болочок баатырга ат коюу анын тагдыры менен байланыштуу. Баатырга ат коюу жөн гана формалдуу көрүнүш эмес.

С.Орозбаковдо дубана келип Манас деген атты сунуш этсе, С.Каралаевдин вариантында Кыдыр келип балага ат коет. Ал эми М.Чокморовдо Машурук дубана келип ат коет. Ак сакалдуу дубана – жеке эле «Манас» эпосунда эмес, башка түрк тилдүү элдердин эпосторунда кеңири учураган туруктуу образ.

Эпосто диний мотивдердин орун алышы жеке эле Сагымбай же Мамбет Чокморовго мүнөздүү көрүнүш эмес, бул жагдай башка айрым манасчыларда да учурайт. Мындай мотивдер манасчынын ишеними, дүйнө таанымы менен байланыштуу экени белгилүү.

Дүйнөлүк эпостордо, анын ичинде «Манас» дастанында кеңири тараган дагы бир салттуу сюжеттик мотив – болочок баатырды койчу же уйчу тарбиялашы. Бул жагдай, бир жагынан, баланын ашкере тентек болушу, анын шоктугун койдуруу аракети менен байланышса, экинчи

жагынан, эмгектенүүгө тарбиялап, дүнүйө-мүлк кандай табыларын, анын кадыр-баркын сездирүүгө, умтулууга байланышат деп ойлойбуз.

Жалпылап алганда, манасчы М.Чокморовдун вариантында Манас баатырдын кереметтүү төрөлүшүн шарттаган салттуу сюжеттик мотивдер: баласыздык, кереметтүү түш, түштү жоруу, кереметтүү бойго бүтүү, жолборстун жүрөгүнө талгак болуу, болочок баатырдын кереметтүү төрөлүшү, балага ат коюу, тентек болушу, аны уйчу же койчу тарбиялашы, биринчи эрдиги, кырк жигит күтүп кан болушу сыяктуу салттуу сюжеттик мотивдер, негизинен, бекем сакталган деп айтууга болот.

“Мамбет Чокморовдун варианты боюнча эпосто сюжеттик негизги окуялардын берилиш өзгөчөлүктөрү” деп аталган диссертациянын экинчи бабы үч параграфтан турат. **«М.Чокморовдун вариантында Манастын Каныкейге үйлөнүшү окуясынын берилиши»** деп аталган экинчи баптын биринчи параграфында Манас баатырдын Каныкейге үйлөнүшү бардык манасчылардын варианттарында өзүнчө кеңири сюжеттүү, окуяларга бай, көркөмдүгү бийик маанайда баяндалганы иликтөөгө алынган. Ырас, айтуучунун шыгына, талантына жараша аталган окуя ар кандай көлөмдө болуп, манасчылардын көркөм дүйнөсү да ар кандай деңгээлде болушу – табийгый көрүнүш. Улуу манасчылар Сагымбай, Саякбай Манас баатырдын Каныкейге үйлөнүшүн кеңири баян түрүндө, өзүнчө сюжеттүү чыгарма катары баяндашат. Ал баян көркөмдүгү жагынан да башкалардан кескин айырмаланып, адамдарга өзгөчө эстетикалык ырахат тартуулайт. Мамбет Чокморовдун айтуусунда да Манастын Каныкейге үйлөнүшү көлөмү жана көркөмдүгү жагынан жогорку варианттардан калышпайт. М.Чокморов аталган окуяны өзүнө мүнөздүү жеке стили менен кеңири мүнөздө, көркөм сүрөттөйт. Жалпыга белгилүү бул салттуу сюжет М.Чокморовдун вариантында да бекем сакталган. Ошол эле учурда анда олуттуу мааниге ээ болбогон айрым бир сюжеттик өзгөчөлүктөр бар. Үч вариантта тең Каныкей Букар канынын кызы. Сагымбайдын вариантында Каныкейдин атасы Шаатемир, Саякбайда Темиркан, ал эми М.Чокморовдо Каракан. Сагымбай менен Саякбайдын варианттарында Манастын Каныкейге чейинки аялдары – Ооган каны Шооруктун кызы Акылай, калмак канынын Карабөрк аттуу кызы – олжого түшкөн аялдар. Ал эми М.Чокморовдун айтуусунда Акылай менен Карабөрк Манасты жактырып, өз эрки менен Манаска баш кошушат.

Баатырдык үйлөнүү темасы – дүйнөлүк фольклордо, ошондой эле «Манас» эпосунда өзүнчө салтка айланган сюжеттик мотив. Ырас, доордун өзгөрүшү менен бул мотив өзүнүн алгачкы маанисин өзгөрткөнү ачык көрүнүп турат.

С.Орозбаковдун вариантында Манастын Каныкейге үйлөнүшүнө Алмамбет себепкер болгон:

Карабөрк менен Акылай,
Катыным деп ойлойсуз.
Карап турсам өзүңүз,

Кадимкидей бойдоксуз! – дейт [С.О. «Манас». - Фрунзе, 1980. - 2-том. -344-б.].

С.Каралаевдин айтуусунда Бакайдын сунушу менен Манас Каныкейге үйлөнөт. Бакай «алган зайбың Акылай адеби жок капырай» - деп ага терс мүнөздөмө берет да, «ургаачынын төрөсү, алып келсең Каныкей, кырк чоронун энеси» – деп жогору баалап, Каныкей Манас үчүн кандай кызмат этерин, Манастын баркын, баасын, даңкын чыгарарын, Каныкейдин акылман, даанышман, көрөгөчтүгүн айтып, аны күч менен алуу мүмкүн эмес экендигин эскертет.

Бакай Каныкейдин ардуу, кайраттуу, намысын бийик туткан, эр жүрөк экендигин айтып, күчкө салбай ата-бабанын салты боюнча көп мал алып, куда түшөлү деген оюн билдирет.

Ал эми М.Чокморов Манастын Каныкейге үйлөнүшүн айрым жеке сюжеттик кошумчаларды киргизип баян этет.

М.Чокморовдун вариантында Каныкейдин энеси кереметтүү түш көрөт:

Уктап жатып түш көрдү
Түшүндө айкын иш көрдү.
Өз баласы Каныкей
Көсө куйрук көк бөрү
Башын оңго салыптыр.
Бала чаар ак жолборс
Кошо кармап алыптыр.
Ажыдаар ак жылан
Алты оролуп куйругу,
Капилеттен белине,

Кемер болуп калыптыр [М.Ч. Манастын Каныкейге үйлөнүшү. 1970. – инв. №217. -29-30-бб.].

Мисалда сүрөттөлгөн «көсөө куйрук көк бөрү», «ак жолборс», «Ажыдаар ак жылан» Каныкейди колдогон кереметтүү жандыктар катары гана айтылбастан, ал – Каныкейге «көк бөрү», «жолборстой», «ажыдаардай» ашкан баатыр жолугарын да билдирген өзгөчө кереметтүү, касиеттүү белги. Ушул көрүнүш М.Чокморовдун вариантындагы сюжеттик өзгөчөлүк болуп саналат.

Каныкейдин образында дүйнөлүк эпосто кеңири учураган баатыр кыздарга мүнөздүү кайраттуулук, кайра тартпас эрдик, намыскөйлүк мүнөздүү.

Ушул мотивге ылайык М.Чокморов Каныкейди кереметтүү, касиеттүү, өзгөчө сапатка ээ болгон аял катары сүрөттөйт.

Каракан кызы Каныкей
Ак саамайын сылаган,
Алладан ыйман сураган.
Оң саамайын сылаган,

Кудайдан ыйман сураган.
Туулганда ак болгон,
Кайыптан алат кабарды.
Манаска жолдош болот деп,
Буюрган кудай никесин.
Ургаачыдан ардактуу

Каракан кызы Каныкей [М.Ч. Манастын Каныкейге үйлөнүшү. 1970. – инв. №217. - 24-б.].

Мисалда көрүнүп тургандай, манасчы Каныкейди башка маанайда, «кудайдан ыйман сураган», «туулганда ак болгон», Манаска жар болоору да белгилүү «буюрган кудай никеси» деп басым коюп сүрөттөйт. Мында айтуучу катары М.Чокморовдун көз карашы, диний ишеними Каныкейдин образына аздыр-көптүр таасир эткени ачык байкалып турат. Каныкейдин образы – «Манас» эпосунун дээрлик бардык варианттарында өзгөчө орунга ээ болгон, кайталангыс, классикалык образ. Элде «Манасты Манас кылган Каныкей» деп бекер айтылбайт. Манастын образын толуктап, тереңдетип, кеңейтип, өзгөчөлөнткөн жагынан Каныкейдин асыл сапаттары зор мааниге ээ.

“Алмамбеттин эпикалык өмүр жолу” аттуу экинчи баптын экинчи параграфында эпосто Манастыкындай эле татаал образ, толук эпикалык биография Алмамбетке да таандык экени анализге алынат. Жеке сюжетке ээ болгон өзгөчө көлөмдүү окуялардын бири – бул «Алмамбеттин жомогу» же “Алмамбеттин арманы”. Алмамбет баатыр «Манас» эпосунун бай образдар системасында катардагы эпизоддук каармандын бири эмес, чечүүчү көркөм милдет аткарган образдардын катарында турат. Алмамбеттин образы – Манас баатырдын образындай эле архаикалык эпостун белгилерин, элементтерин өз ичине камтып, кийинки тарыхый доордун өзгөчөлүктөрүн да тула боюна сиңирген көп жактуу, өнүгүү процессинде стадиялуу баскычтарды басып өткөн классикалык типтүү образ катары мүнөздөлөт.

Алмамбеттин трагедиялуу тагдыры дээрлик бардык манасчылардын варианттарында өзүнчө сюжет болуп айтылышын, Алмамбеттин образынын эпостун сюжеттик тутумунда алган өзгөчө ордун окумуштуу Р.Сарыпбеков мындай түшүндүрөт: «Манас» эпосунда «Алмамбеттин окуясынын» популярдуу болушу эң алды менен каармандын трагедиялуу тагдырына байланышкан окуяларынын кызыктуулугу жана Алмамбеттин кайрат күчү жагынан башкы каарман Манастан кем эмес, ал тургай айрым сапаты жагынан андан ашып турган каарман катары элдин зор сүймөнчүлүгүнө ээ» [Сарыпбеков, Р. Алмамбеттин образынын эволюциялык өнүгүшү. - Фрунзе, 1977. -6-б.].

М.Чокморовдун вариантында Алмамбеттин эпикалык биографиясы кереметтүү төрөлүшү, бийлик ээси - кан болушу, Коңурбай менен каршылашуусу, «атасы Азизканды жай кылып, алтын тагын май кылып» Көкчөгө келиши, андан Манаска келип, орун-очок алып, үйлөнүшү, Чоң казатта өлүшү сыяктуу окуялар да берилген. М.Чокморовдун

вариантындагы «Манас» эпосунда Манас баатыр сыяктуу эле Алмамбет баатырдын эпикалык биографиясы толук, кеңири көркөм баяндалган.

М.Ауэзов өзүнүн «Манас» - кыргыз элинин баатырдык поэмасы» аттуу эмгегинде Алмамбеттин образына өзгөчө көңүл буруп, Алмамбет «Манас» эпосунун сюжеттик курулушунда Манастай эле олуттуу орунга ээ экендигин баса белгилейт: «Борбордук орунду Манас менен бирге бөлүшө алган жалгыз образ» - дейт.

Алмамбет – ашкан гана баатыр болбостон, ал – согуштун стратегиясын, тактикасын мыкты өздөштүргөн айлакер, таланттуу кол башчы. Ошондой эле Алмамбетке таандык дагы бир өзгөчө өнөр – жайчылык кесиби.

Алмамбеттин классикалык, трагедиялык образын жараткан – бул С.Каралаев. С.Каралаев устаты, чоң манасчы Чоюкедей Алмамбеттин образын өзгөчө таасирдүү, трагедиялуу маанайдан, татаал тагдырын терең, кеңири бийик көркөмдүктө ачып берген.

Алмамбеттин эпикалык өмүр жолу тууралуу салттуу сюжеттик окуяны М.Чокморов да бекем сактап, өзүнчө кеңири сюжеттүү, окуяларга бай баянга айландырган.

М.Чокморовдо болочок баатырдын төрөлүшү көп жагынан улуу манасчы С.Каралаевдин вариантына жакын, окшош деп айтсак болот. Бирок жалпы салттуу сюжеттик мотивдер окшош, жакын болгону менен, эки манасчынын баяндоо стили, көркөм сүрөттөө жагынан айырмачылыктары бар.

Манастын кереметтүү төрөлүшү бир катар салттуу сюжеттик мотивдер менен кандай шартталса, Алмамбеттин кереметтүү төрөлүшү да дээрлик бардык варианттарда ошондой салттуу сюжеттик мотивдер менен коштолот. М.Чокморовдун вариантында да Алмамбет энесинин боюна нурдан бүтөт. Мындай кереметтүү бойго бүтүү – дүйнөлүк эпосто да кеңири тараган салттуу мотив.

Демек, болочок баатырдын нурдан төрөлүшү энелик доорго таандык. Алмамбеттин образында байыркы мезгилдин көз карашы, түшүнүгү кеңири орун алуу менен бирге, ислам дининин таасирин жокко чыгарууга болбойт.

Алмамбеттин ажыдаардан окушу «Манас» эпосуна кокустан эле кирип калган сюжеттик мотив эмес. Дүйнө элдеринин фольклорунда ажыдаар (жылаан), желмогуздар менен болгон күрөш – өтө кеңири учураган салттуу мотив. Демек, ажыдаар – классикалык фольклордук каарман. Ал – адамдын каардуу душманы, дүйнөнүн сырдуу жана коркунучтуу өкүлү. Ал – мифтик персонаж.

Жыйынтыктап айтканда, манасчы М.Чокморов да Алмамбеттин татаал жана өзүнчө бүткөн оригиналдуу эпикалык образын жаратып, аны эпикалык жомоктук каарман катары көркөм сүрөттөйт.

Диссертациянын экинчи бабынын үчүнчү параграфы «М.Чокморовдун вариантындагы «Чоң казат» окуясы» деп аталып,

«Манас» эпосунун сюжеттик тутумунда «Чоң казат» окуясынын алган орду өзгөчө маанилүү жана олуттуу экени баяндалган. Эпостун сюжети окуялардын системасынан турары, башкача айтканда, окуялар ырааттуу өнүгөрү белгилүү. Окуянын башталышы, өнүгүшү, өсүп жеткен кульминациясы, бүтүшү бар. «Чоң казат» – «Манас» эпосунун идеялык мазмунун аныктоодо маанилүү роль ойногон өзгөчө бөлүм, тагыраак айтканда, сюжеттин кульминациясы.

«Манас» эпосу – байыркы жоокерчилик доордун салттарын бүтүндөй камтып, аларды типтүү образдар аркылуу жалпылыштырып көркөм чагылдырып келген элдик зор эпопея. Андагы согуштук окуялар алгач кыргыз элинин эркиндиги, көз каранды эместиги үчүн чачылган, бүлүнгөн урууларды бириктирүү үчүн жүргүзгөн боштондук күрөш катары жүрөт.

М.Чокморовдун вариантында да, негизинен, боштондук күрөш чыгарманын идеялык мазмунун аныктайт. М.Чокморовдун айтуусунда башка элди, жерди басып алуу мотиви жок. Асан Кайгы менен анын уулу Ногойдун адилеттигин, чынчылдыгын, калыстыгын баалап, айрым кандар өз эрки менен бийлигин өткөрүп берген учурлары бар. Мындай көрүнүш элдин үмүтү, тилеги, калыстыгы, адилеттиги, теңчиликте каалоо катары бааланууга тийиш.

М.Чокморовдун вариантында да «Чоң казат» кеңири сюжеттүү, окуяларга бай, көлөмдүү, көркөмдүгү бир кыйла бийик, олуттуу окуя катары баяндалат.

Бээжинге казат кылуу оңой-олтоң иш эмес экендигин, «Пайгамбар батып албаган, Искендер изин салбаган» өтө коркунучтуу, «жерге чыккан чөптү көр», «чөпчөлүк кытай көптү көр» дегендей көп сандуу каардуу, сырдуу, күчтүү душманга барарын, өмүрүн курман кыларын Манас баатыр терең түшүнүп турса да, элдешпес душманга барууну чечет.

Манастын кошууну Бээжинге чоң казатка аттанат. «Манас» эпосундагы дагы бир салттуу көрүнүш болгон колдун жүрүшү бардык манасчыларда өзгөчө шаңдуу, бараандуу, сүрдүү сүрөттөлөт. М.Чокморовдун вариантында да колдун жүрүшү көркөм, образдуу, элестүү баяндалат.

«Чоң казат» окуяларында дагы бир бөтөнчө көңүлгө ала турган маанилүү салттуу фактор – бул согуштук тактика жана стратегия. Бул жагынан бардык негизги варианттарда чалгын чалуу бөтөнчө сырдуу, зарыл иш катары бааланып, кеңири айтылат. С.Каралаевдин варианты боюнча чалгынга Алмамбет менен Сыргакты ылайыктуу деп туура тандашат. М.Чокморовдун вариантында да чалгын сыры өзүнчө кеңири сюжет катары берилет.

Кытай, калмактардын көп колу азайып, дөө балбандары, ашкан баатырлары өлүмгө дуушар болуп, Коңурбай колго түшөт. Манас ого бетер жеңишке башы айланып, Коңурбай колго түштү деп бейкапар болуп, кыргыз колун кетирип жиберет. Манастын ойлонбой иш кылганын,

акылынан алдырганын Кошой туура көрбөй, ачууланып, Манасты жемелеп айткан сөзү:

Таратып ийдин колунду.
Манас десе барбактап,
Эчтемени билбейсиң!
Какан менен Бээжинди
Атактуу Сыргак шер жеңди
Алмамбет, Бакай эр жеңди.
Эрдин жүзүн эр көрөт,
Кандын жүзүн кан көрөт.
Казасы жетсе кан өлөт,
Ажалы жетсе алп өлөт [М.Ч. «Манас». – Бишкек, 1995. -270-б.].

Манас айкөлдүк, ак көңүлдүк кылып «Коңурбай да бир элдин каны» – деп кордоп, зордобой жолдош, дос катары кабыл алып, Коңурбайдын бал тилине эрип, сак, сергек болууну унутка калтырат. Коңурбай болсо амалкөй, куулугуна салып мусулман боло калат.

С.Каралаев менен М.Чокморовдун вариантында Каныкей Манастын элесин, арбагын эл билсин, унутпасын деп күмбөз салууну ойлойт. Ошентип, «Манас» эпосу дээрлик бардык варианттарында, анын ичинде биз талдоого алган М.Чокморовдун вариантында да окуя башкы оң каармандын өлүмү, трагедия менен бүтөт.

Жыйынтыктай турган болсок, М.Чокморовдун айтуусунда «Манас» эпосунун бардык өзөк окуялары толук жазылып, жазма эстелик болуп калды. М.Чокморовдо, негизинен, «Манас» эпосунун жалпыга белгилүү салттуу сюжетин бекем сактаганы, ошол эле учурда айрым сюжеттик мотивдерди сүрөттөөдө анда бир нече өзгөчөлүктөр бар экени да аныкталды.

КОРУТУНДУ

«Манас» эпосун улуу көркөм мураска айландырган, муундан-муунга өткөрүп, мазмунун олуттуу окуялар менен байытып, поэтикалык табиятын бийик деңгээлге жеткирген манасчылардын, таланттардын алган орду өзгөчө зор. «Манас» эпосунун оригиналдуу варианттарын жараткан, үчилтикти толук чеберчиликте аткарган, жаздырып кагазга түшүргөн, көөнөрбөс, өчпөс, өлбөс жазма эстеликке айландырган манасчылар саналуу эле. Мына ошондой манасчылардын бири – белгилүү айтуучу, ысымы кыргыз журтуна кеңири тараган Мамбет Чокморов. Таланттуу манасчынын варианты объективдүү жагдайларга байланыштуу эгемендүүлүккө ээ болгондон кийин гана көңүл бурулуп, илимий иликтөөнүн объектиси боло баштады.

Диссертациялык иште М.Чокморовдун вариантындагы «Манас» эпосунун сюжеттик курулушунда олуттуу, маанилүү орунга ээ болгон,

эпостун идеялык мазмунун ачып берген салттуу сюжеттик мотивдердин өзгөчөлүктөрүн көрсөтүүдө улуу манасчылар С.Орозбаков менен С.Каралаевдин варианттары, зарылдыгына жараша айрым башка манасчылардын варианттары менен салыштырып анализ жүргүзүүгө аракеттер жасалды. Изилдөөдө М.Чокморовдун айтуусундагы «Манас» эпосунун иликтениш тарыхы, салттуу сюжеттик мотивдердин эпосто алган орду жана мааниси ар тараптан анализге алынып, төмөнкүдөй жыйынтык-корутунду чыгарылды:

1. М.Чокморовдун вариантында «Манас» эпосунун салттуу сюжеттик мотивдери, негизинен, бекем сакталган.

2. Эпостун салттуу сюжетин бекем сактоо менен бирге М.Чокморовдун айтуучулук шыгына, талантына жараша, анда мүнөздүү өзгөчөлүктөрү бар экендиги конкреттүү факт-материалдардын негизинде көрсөтүлдү.

3. Манастын ата-бабалары жөнүндөгү баян – дээрлик бардык манасчыларда айтылган салттуу көрүнүш. Көпчүлүк манасчылар бул сюжеттик мотивди кыска, схема түрүндө айтса, М.Чокморов аталган бөлүктү кеңири, көлөмдүү, сюжеттүү, окуяларга бай, бир бүтүн чыгармага айландырган. Бул М.Чокморовдун айтуучулук өзгөчөлүгү катары каралып, анализге алынды.

4. Кийинки эле тарыхый доордо өмүр сүрүшкөн Асан Кайгы менен Ногой өңдүү белгилүү тарыхый инсандардын Манастын түпкү ата-бабалары болуп сүрөттөлүшү кокустук көрүнүш эмес деп эсептейбиз. Баатырдык эпосто тарыхый инсандар эпикалык каарман катары берилген фактылар аз эмес. Алар өзүлөрүнүн реалдуу турмушунан өзгөчөлөнүп, эпостун мыйзамына ылайык сүрөттөлөт.

5. М.Чокморов Асан Кайгы жөнүндө түрк тилдүү элдердин көпчүлүгүндө кеңири тараган аңыз, уламыштарды чыгармачылык менен пайдаланып, эпостун мазмунун байытып, көркөмдүгүн арттыра алган.

6. М.Чокморов Асан Кайгыга мүнөздүү ойчулдук, көрөгөчтүк, акындык, адилеттик, калыстык өңдүү бийик адамдык сапаттарды сүрөттөп баяндоодо баатырдык эпостун мыйзамына, өзгөчөлүгүнө жараша ыктуу, чебер, чыгармачыл ыкмаларды пайдалана алган.

7. «Манас» эпосунда кийин диний мотивдер да орун алгандыгы көрсөтүлгөн. Бирок ал эпостун идеялык-мазмунун ачууда маанилүү орунга ээ эмес.

8. М.Чокморов – Каракол мектебинин типтүү өкүлү. Салттуу сюжеттик мотивдер С.Каралаевдин вариантына үндөш, жакын. Бул көрүнүш манасчы М.Чокморовдун жашаган жери көлдөн болгондугунан эмес, көлдүк манасчылардын салты, эпосту айтуу өзгөчөлүктөрү жалпы мүнөздө болгондугу менен түшүндүрүлүшү керек.

9. М.Чокморовдун жеке поэтикалык көркөм дүйнөсүнө мүнөздүү өзгөчөлүктөр да бар. Манасчы айтуучу катары эпосту кара сөз, жорго сөз ыкмасында жана ыр түрүндө баяндайт.

М.Чокморовдун вариантындагы «Манас» эпосундагы эпикалык формалар, көркөм-поэтикалык салттар, салттуу сюжеттик мотивдер, негизинен, Манас баатырдын образын идеализациялоо жана эпостун башкы темасы болгон кыргыз элинин сырттан басып кирген душмандарга каршы кыргыз элинин боштондук күрөшүн, элдин башкы проблемасы болгон жалпы элдик биримдикти, ынтымакты даңазалоо үчүн кызмат кылат.

Диссертациялык иштин негизги мазмуну төмөнкү макалаларда жарыяланды:

1. Жумашова, Н.А. Манас баатырдын зооморфдук образын түзгөн тотем жаныбарлардын символдук мааниси [Текст] / Н.Жумашова, Ж.Акматалиев // Вестник ИГУ им. К.Тыныстанова. - 2008. - №21. - 245-249-бб.

2. Жумашова, Н.А.. М.Чокморов чоң манасчы [Текст] / Н.Жумашова, С.Бегалиев // Вестник ИГУ им. К.Тыныстанова. - 2010. - №28. -197 -201-бб.

3. Жумашова, Н.А. «Манас» эпосунун салттык-сюжеттик мотивдеринин өзгөчөлүктөрү (Манасчы Мамбет Чокморовдун варианты боюнча) [Текст] / Н.Жумашова // Кыргыз тили жана адабияты. - 2011. -№19. -126-128-бб.

4. Жумашова, Н.А. Манастын ата-бабалары (М.Чокморовдун варианты боюнча) [Текст] / Н.Жумашова // Кыргыз тили жана адабияты. - 2013. №24. - 134-139-бб.

5. Жумашова, Н.А. Алмамбеттин эпикалык өмүр жолу (биографиясы) (Манасчы Мамбет Чокморовдун варианты боюнча) [Текст] / Н.Жумашова // Ж.Баласагын атындагы КУУнун жарчысы: атайын чыгарылыш. - 2013. -146-152-бб.

6. Жумашова, Н.А. «Манас» эпосу – кыргыз элинин сыймыгы [Текст] / Н.Жумашова, С.Бегалиев // Кыргыз тили жана адабияты. - 2011. - №20. -108-113-бб.

7. Н.Жумашова. Манастын кереметтүү төрөлүшү жана балалык чагы [Текст] / Н.Жумашова // Кыргыз тили жана адабияты. - 2014. - №27.- 65-70-бб.

8. Жумашова, Н.А. Манас баатырдын генеологиялык эпикалык санжырасы [Текст] / Н.Жумашова // Ж.Баласагын атындагы КУУнун жарчысы: атайын чыгарылыш. - 2015. - 165-169-бб.

Жумашова Назира Асанкадыровнанын 10.01.09. – фольклористика адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн «**«Манас» эпосундагы салттык-сюжеттик мотивдердин мүнөздүү өзгөчөлүктөрү (манасчы Мамбет Чокморовдун варианты боюнча)**» деген темадагы жазылган диссертациялык ишинин

РЕЗЮМЕСИ

Түйүндүү сөздөр: «Манас» эпосу, фольклор, манасчы, манасчылык өнөр, салт, мотив, төкмөлүк, эпика, кереметтүү түш, генеология, апыртуу, устат, вариант, эпикалык формулалар.

Изилдөөнүн объектиси – Манасчы Мамбет Чокморовдун вариантындагы “Манас” эпосу. Ал эми иштин изилдөө предмети – аталган вариантта салттуу сюжеттик мотивдердин сакталышы, мүнөзү жана сюжеттик курулушунда орун алган өзгөчөлүктөр.

Изилдөөнүн максаты – белгилүү манасчы М.Чокморовдун вариантындагы “Манас” эпосунун сюжеттик өзгөчөлүктөрүн атайын кеңири, системалуу изилдөөгө алуу.

Изилдөөнүн методологиялык жана теориялык негизин фольклористикадагы теориялык-фундаменталдык эмгектер, Ч.Валиханов, В.Радлов, В.М.Жирмунский, М.Ауэзов, Ч.Айтматов, В.Н.Путилов, Р.З.Кыдырбаева, Д.Поливанов, Э.Абдылдаев, Р.Сарыпбеков, А.Акматалиев, С.Мусаев, Б.Кебекова, С.Байгазиев, А.Жайнакова, К.Кырбашев, М.Мукасов, С.Бегалиев, Б.Садыков, О.Сооронов, К.Жусупов ж.б. окумуштуулардын илимий-теориялык, методологиялык көз-караштары түздү.

Изилдөөнүн усулдары: Тарыхый, тутумдуу ж.б. ыкмалар менен бирдикте М.Чокморовдун айтуусундагы «Манас» эпосун башка варианттар менен кеңири салыштырып, атайын системалуу иликтөөдө тарыхый салыштыруу ыкмалары колдонулду.

Изилдөөнүн натыйжалары жана илимий жаңылыгы – Манасчы М.Чокморовдун вариантынын биринчи ирет системалуу атайын иликтөөгө алынышы жана анда орун алган салттык-сюжеттик мотивдерди, окуяларды С.Орозбаков менен С.Каралаевдин варианттары менен кеңири салыштырып изилдөөгө алынышы.

Колдонуу боюнча сунуштар: Изилдөөнүн жоболору жана тыянактары Манасчы Мамбет Чокморовдун айтуусундагы «Манас» эпосундагы салттык-сюжеттик мотивдерин талдоо тууралуу тереңдетилген илимий изилдөөлөрдү жүргүзүүдө колдонууга болот.

Колдонуу чөйрөсү: Изилденген эмгектин жоболору жана жыйынтыктарын, илимий натыйжаларын жогорку окуу жайларында, орто мектептерде Манас таануу дисциплинасын окутууда, илимий негизде окутууларды, окууларды уюштурууда, аталган темада рефераттарды, курстук, дипломдук иштерди жазууда баалуу материал болуп бере алат.

РЕЗЮМЕ

диссертационной работы Жумашовой Назиры Асанкадыровны на тему:
**«Характерные особенности традиционно-сюжетных мотивов эпоса
«Манас» (по варианту манасчи Мамбета Чокморова)»**
на соискание ученой степени кандидата филологических наук
по специальности 10.01.09 – фольклористика

Ключевые слова: вариативность, генеалогия, гиперболизация, изустные исполнительские традиции, импровизация, классификация форм фольклора, кыргызский фольклор, мотив, национальная поэтика, речитатив, сказительское мастерство, “сновидческие” сюжеты, стадиальность, традиция, художественный повтор, эпическая формула, эпос «Манас».

Объект исследования – своеобразие сюжетики эпоса «Манас» в исполнительском варианте Мамбета Чокморова.

Предмет исследования – инвариантные (неизменные) традиционные сюжетные мотивы, трансформируемые (вариативные) компоненты сюжета, индивидуальность манасчи, типология сказительского искусства, значение сказительской художественной системы.

Цель исследования – создание представления о творческой индивидуальности манасчи, о характере сохранения уникальной культурной целостности эпоса в процессе нового синтеза текста личностью сказителя.

Методология исследования основывается на принципах современной фольклористики: сравнительно-исторического и историко-этнографического анализа национальных художественных систем, почерпнутых в трудах Ч. Валиханова, В.В. Радлова, В.М. Жирмунского М.О. Ауэзова, Ч.Т. Айтматова, Е.Д. Поливанова, А.А. Акматалиева, Р.З. Кыдырбаевой, С.Б. Бегалиева и др. На основе традиционного аналитического описания на историко-фактологической основе проведен сравнительный анализ варианта эпоса «Манас» Мамбета Чокморова с другими вариантами эпоса (в экспликации великих манасчи С. Орозбакова и С. Каралаева).

Полученные результаты и научная новизна: в работе впервые исследована роль вариантов традиционных сюжетных мотивов как исторической целостности эпоса “Манас”.

Сфера использования и практическое применение: работа входит в отечественный исследовательский фольклористический контекст, ее выводы и материал адресуются филологической и культурологической аудитории для изучения фольклора и его художественных особенностей в университетах и общеобразовательной школе, для методической работы по обновлению содержания учебных программ и учебников гуманитарного профиля.

RESUME

of Nazira Asankadyrovna Zhumashova's dissertation on a theme **“Typical peculiarities of traditional-narrative motifs of epic of “Manas” ” (on manaschy Mambet Chokmorov's variant)** for submitting for a candidate of philological sciences degree on a specialty 10.01.09- folklore studies

Key words: epic “Manas”, folklore, storyteller (manaschy), art of epic telling, tradition, motif, improvisation, epics, miraculous dream, genealogy, exaggeration, a mentor, version, epic formulas.

Object of research: Mambet Chokmorov's version of the epic "Manas".

Subject of research: Preservation of narrative motifs and peculiarities in narration.

Aim of research: deep and consistent study of plot features of the famous manaschy M.Chokmorov's version of the epic "Manas".

Methodological and theoretical basis of research were based on folklore studies and on works of Ch. Valikhanov, V.Radlov, V.Zhirmunkey, M.Auezov, Tch.Aitmatov, V.Putilov, R.Kydyrbaeva, D.Polivaniv, E.Abdyldaev, R.Sarypbekov, A.Akmataliev, S.Musaev, B.Kebekova, S.Baygaziev, A.Zhainakova, K.Kyrbashev, M.Mukasov, S.Begaliev, B.Sadykov, O.Sooronov, K.Zhusupov and others.

Methods of research: The comparative analysis of Mambet Chokmorov's version of the epic "Manas" with other versions of the epic was carried out on the basis of traditional methods; the historical method of comparison has also been conducted.

Outcomes and novelty of the research: M.Chokmorov's variant of “Manas” was systematically investigated for the first time and traditional-narrative motifs was compared with S.Orozbekov and S.Karalaev's variants.

Suggestions for the practical usage: The results of the research can be used for further investigations on typical peculiarities of traditional-narrative motifs of epic of “Manas on M.Chokmorov's variant.

Field of Application: The results of research can be used in teaching the discipline Manas Studies in Higher Education Institutions and secondary schools; these materials are also valuable in writing essays, course papers and graduation works.